

ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНЕ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ТАЛДАУ ЖАСАУ ТУРАЛЫ

Б.Ш. АБДУЛЬДИНА*

Түйіндеме: Мақалада қазақ паремиологиялық қорындағы мақал-мәтелдердің алатын орны мен мән-маңызы, болашақта құрылатын жалпы түркілік ортақ паремиологиялық қордың құрылымы мәселелері сөз болады. Сондай-ақ, мақалада қазақ паремияларының жанрлық ерекшеліктері мен мақал-мәтелдерге ұқсас паремиялардың түрлері де қарастырылады. Олар: велеризм, жұмбақ-мақал-мәтелдер, алғыс, қарғыс мәнді мақал мәтелдер, наным-сенім, болжам сипатты мақал-мәтелдер, шешендік сөздерге, нақыл, қанатты сөздерге негіз болған мақал-мәтелдер, әңгімелерден шыққан мақал-мәтелдер, түс жору мәнді мақалдар, көне дүние сілемдері мен тілек, тыйым мәнді мақалдар. Қазақ мақал-мәтелдерін негізгі тірек сөз негізінде жүйелеу құрылымдық паремиологиядағы батыл қадамдардың нәтижесі болып табылады. Қорыта айтқанда, қазақ мақал-мәтелдерін құрылымдық тұрғыдан жете зерттеу – қазақ паремиологиясының күрделі мәселелерін шешіп, дүние жүзілік паремиологиялық қордың құрылуына үлкен үлес қосары сөзсіз.

Тірек сөздер: *қазақ мақал-мәтелдері, паремиялар, паремиялардың құрылымы, паремиологиялық қор.*

About Structural Analysis Of Kazakh Proverbs And Sayings

Abstract: The article discusses the role and significance of proverbs in the Kazakh paremiological fund, the structure of the common Turkish paremiological Fund, which will be created in the future. The article also discusses the genre features of Kazakh paremies and types of paremies similar to Proverbs and sayings. They are: velerism, mysterious Proverbs, gratitude, curse Proverbs, beliefs, predictive Proverbs, proverbs that are the basis of eloquence, Proverbs, catchphrases, proverbs from stories, proverbs of color, proverbs of the ancient world, sayings and desires, proverbs of forbidden meaning. The systematization of Kazakh proverbs on the basis of the main key word is the result of bold steps in structural paremiology. In conclusion, the structural study of Kazakh proverbs and sayings will undoubtedly solve the complex problems of Kazakh paremiology and make a significant contribution to the creation of the world paremiological fund.

Key words: *Kazakh Proverbs, paremies, the structure of paremies, paremiological fund.*

Кіріспе

Әр халық ғасырлар бойы ұрпағына өлмес мұра қалдыру үшін өмірлік тәжірибе жинақтайды. Жазу өнері шыққанға дейін, одан кейінгі дәуірлерде де адамдардың табиғатты, айнала қоршаған дүниені танып-білуінен туындаған ақыл-кеңестер, нақылдар атадан балаға қысқа қайырымдар түрінде ауызша жетті. Ауызша афоризмдер – образды сөздік сипаттар мен мағыналар – мақал-мәтелдер тілдік қолданысқа кірді. Қазақ мақал-мәтелдерінің қоры паремиологиялық қордағы варианттарының саны жағынан да, типтерінің саны жағынан да бай болып келеді.

Қазақ паремиологиясында мақал-мәтелдерді зерттеуде өз шешімін таппаған мәселелер әлі де баршылық. Бұрыннан сөз болып арнайы қарастырылған фольклор жанрларының өзін ғылымның соңғы жетістіктері тұрғысынан қайта қарайтын, тереңдете қазбалайтын мезгіл әлдеқашан жетті. Өкінішке орай, дүние жүзі халықтарының паремиология жайлы ғылымының тәжірибелеріне жүгінсек, қазақ тіл білімінде әлі де жеткілікті дәрежеде танылмай жатқан мәселелері бар екендігіне көзіміз жеткендей болады.

Мақал-мәтелдер – мағынасы да, тұлғасы да әлдеқашан қалыптасқан, тез өзгере қоймайтын жанр. Фольклорлық мұраны, соның ішінде мақал-мәтелдерді зерттегенде бұл ерекшелікті елемеуге болмайды.

Мақал-мәтелдер – төрт аяғын тең басқан сөз өнері, мұнда қиыннан қиюласқан шеберлік, сөздің сыртқы пішіні мен сұлу келісімі, ішкі көркемдік ойлау жүйесімен терең астасып, аталы сөздің тәрбиелік, танымдық мазмұны оқушы жүрегіне бірден жол табады. Ғасырлар бойына сұрыпталып, сұлуланып, салмақтанып, кемелденген сөз асылының ішкі сырының мәнін дәл танып, лайықты бағамдау үшін, көркемдік жүйесіне талдау жасау қажет. Жалпы, мақал-мәтел сынды паремиялардың көркемдік құрылымын, заңдылықтарын тап басып тану арқылы олардың ішкі заңдылықтарын мен құрылымдық ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік болар еді. Болашақта бүкіл дүние жүзілік паремиологиялық қордың құрылу барысында мақал-мәтелдердің де құрылымдық заңдылықтары көп мәселелердің шешімін табуға септігін тигізген болар еді.

* аға оқытушы, aizhan.zhetiru@gmail.com.

Қай халықтың болсын, мақал-мәтелдері, нақылы – поэзияның асқарлы шыңы. Ал, олардың ауызша айтылу арқылы есте сақталып, жатталуға бейімділігінің сыры – оның құрылымында. Мақал-мәтелдерді айтушы халық сөз маржандарының қадір-қасиетін жете ұғынған, қыр-сырын, қат-қабат құпиясын меңгерген стилистер. Оған дәлел қазақ мақал-мәтелдерінің мағыналық жағынан түрленуге бейім келетіндігі. Мысалы: негізгі тірек сөз

«Білмеген (адам) - бүлдіреді» үлгісі бойынша мақалдар қатары төмендегідей болып келеді:

білмеген (адам) бүлдіреді

1. Алтынды күте білмеген жез етеді,
Жібекті түте білмеген жүн етеді.
2. Алтынды еріте білмеген ірітер,
Теріні илей білмеген шірітер.
3. Балық аулай алмаған суды лайлар.
4. Есекті жеге білмеген отыннан қалдырар.
5. Жібекті түте білмеген жүн етер.
6. Жібек құртын асырай алмаған жүдетеді,
Қызды асырай алмаған күң етеді.
7. Қызды асырай алмаған күң етеді,
Ұлды асырай алмаған құл етеді.
8. Отты жаға білмеген өшірер,
Қонысты таңдай алмаған көшірер.
9. Отты жаға алмаған пықсытады,
Шөпті шаба білмеген қоқсытады.
10. Орақты ора білмесең, қолыңды кесерсің,
Сөзіңді сөйлей білмесең, жолыңды кесерсің.
11. Сойылды сала білмеген өзіне тигізеді.
12. Сөйлей білмеген сөзді қор етер,
Тіге білмеген бөзді қор етер.
13. Шегені қаға білмесең, қолыңды ұрарсың,
Түймені таға білмесең, қолыңа ине тығасың.
14. Шоқпарды сала білмеген өзіне тигізер,
Инені ұстай білмеген көзіне кіргізер.

Қазақ мақал-мәтелдеріне құрылымдық талдаулар жүргізу нәтижесінде мақал-мәтелдерге ұқсас паремиялардың оннан астам түрін анықтадық. Олар: велеризм, жұмбақ-мақал-мәтелдер, алғыс, қарғыс мәнді мақал мәтелдер, наным-сенім, болжам сипатты мақал-мәтелдер, шешендік сөздерге, нақыл, қанатты сөздерге негіз болған мақал-мәтелдер, әңгімелерден шыққан мақал-мәтелдер, түс жору мәнді мақалдар, көне дүние сілемдері мен тілек, тыйым мәнді мақалдар. Енді осы аталған түрлерге қысқаша тоқталайық.

Мақал-Мәтелдер Мен Велеризмдердің Өзара Байланысы

Мақал-мәтелдерге жанрлық құрылымы мен табиғаты жағынан өте ұқсас келетін паремияның түрі – велеризмдер. Белгілі бір оқиғаға байланысты айтылатын бұндай сөз айшықтары тілімізде өте көп кездеседі. «Велеризм» атауы қазақ оқырманына атауы таныс болмаса да, мазмұны мен мағынасы, қолданыс сипаты таныс болып келеді. Ол қазақтың нақыл, қанатты сөздеріне жақын келеді. Мысалы, мақал-мәтелдер жинақтарында «Бақ, қайда барасың? - Ынтымаққа барамын» немесе «Ұры өле-өлгенше ақпын дейді», т.б. мәтіндер көптеп кездеседі. Бір қарағанда, олар мақал-мәтелдерге ұқсас болғанымен, ғылымда оларды дербес түр ретінде бөліп қарастырады.

Мақал-Мәтелдер Мен Наным-Сенімдердің Өзара Байланысы

Мақал-мәтелдерге табиғаты жағынан жақын болып келетін тағы бір паремияның түрі – наным-сенімдер. Наным-сенімдер деп болжау қызметін атқаратын паремияларды айтамыз. Наным сенімдер өзінің өзгеше белгісі – болжау арқылы басқа фольклорлық паремиялардан ерекшеленеді. Белгілі паремиолог ғалым Г.Л.Пермяков наным-сенімдер қатарына ырымдық паремияларды, түс жору, бал ашуды да жатқызады. Ал, біздің қарастыратынымыз – мақал-мәтелдер құрамында келетін наным-сенімдер.

Жалпы, паремиялардың бір түрінен келесі бір түріне ауысу құбылысы кездейсоқ нәрсе емес. Олардың әрқайсысы басқа келесі бір түріне ауысып отырады. Қысқасы, паремиологиялық өзара өту құбылысы паремияның барлық түріне тән құбылыс. Мысалы: «Белі бүкір, алысқа түкір» жұмбақ әрі мақал немесе «Жаманға күлме, басыңа келер» - ырым, наным-сенім мағынасындағы мақал. Мұндай

мысалдарды көптеп келтіре беруге болады. Әрине, бұдан паремияның кез келген түрі қалаған барлық түріне береді деген ой тумаса керек. Осы турасында Г.Л.Пермяков былай деп ескертеді: «Легко переходят друг в друга паремии, сходные по внешней языковой структуре и близкие по своей прагматической функции» (Пермяков, 1988:34) Дегенмен, бұл құбылыстың кең тарағандығында күмән жоқ, себебі, «паремиологиялық өзара өту, ауысу кездейсоқ емес, ол паремиялардың бәріне ортақ қасиет». (Пермяков, 1988:35) Басқаша, бұл – олардың ортақ қасиеттерінің көптігі. Кейде тіпті мақал-мәтелдер мен жұмбақты, наным-сенім сипатты сөздер мен алғыс, қарғыс мәнді сөздерді бір-бірінен ажырата алмай жатуымыз да осыдан болар.

Осындай құбылыстың бір көрінісі – наным-сенімдер. Кей наным-сенімдерде болжау бастапқы белгісінен айырылып, тек наным мағынасында қалады. Ал, кей наным-сенімдер алдын ала болжау белгісімен қоса ақыл, кеңес, тілек, тыйым салу мәнінде де қолданылады. Мысалы:

Есігі жаманның	Шешесі жаманның
Үйіне барма;	Қызын алма немесе
Ит ұлыса жаманшылыққа жоры;	Жаманға күлме
«Өлетін бала молаға қарай қашады»; Басыңа келер т.б.	

Мақал-Мәтелдер Мен Жұмбақтардың Өзара Байланысы.

Паремиологтар мақал-мәтелдер мен жұмбақтардың да бір-біріне өте ұқсас болып келетіндігін байқаған. В.И.Даль ол туралы былай дейді: «Загадки иногда переходят в пословицы, становясь и тем и другим: ничего не болит, а все стонет: пословично говорится это о ханже и попрошайке, а как загадка – это свинья». (Дал, 30) Жалпы жұмбақтар мен мақал-мәтелдер тұлғалары жағынан бір-біріне өте жақын, ұқсас: екеуі де қысқа әрі жинақы болып келеді, көркемдік құрылымы, тілі жағынан да бір-біріне өте ұқсас. Алайда, дей тұрсақ та, жұмбақ пен мақал-мәтелдің қатысы бұдан да әрі тереңде жатыр. Оған көз жеткізу үшін мынандай мысал келтірейік: 1. «Бәлегі ащы, түйнегі тұщы /тәтті/ - шешуі: немере; 2. Сырты қара болса да, іші сара, шешуі: жаңғақ; 3. Атты батыр, атсыз жатыр, шешуі: ер; 4. Белі бүкір, алысқа түкір, шешуі: мылтық т.б».

1. Керегенің басында кетпен құйрық,
Кесіп алса таусылмас неткен құйрық.
Шешуі: ақ қайрақ.
2. Кетпен бауыр, кетпен бауыр,
Кесіп алса таусылмас,
Неткен ауыр.
Шешуі: сабын
3. Сырты бүтін, іші түтін.
Шешуі: диірмен; саңырауқұлақ
4. Жусаннан аласа, бетегеден биік.
Шешуі: қоян
5. Отқа жанбас, суға батпас.
Шешуі: мұз

Бұлар жұмбақтар және мақал түрінде қатар қолданылады. Сондай-ақ, жұмбақ түрінде арнайы жұмсалмаса да, астарлы мағынасымен жұмбақтарға өте ұқсас келетін мақал-мәтелдер де болады. Мәселен:

1. Түкіргені түйме алтын,
Қақырғаны құйма алтын /білім туралы/;
2. Арты дуан, аузы қар,
Керегедей жалы бар,
Бес кісілік көтерем /мал туралы/;
3. Жігіт адам:
Аттың жалында,
Атанның комында.
4. Жылқының еті:
Жесең, тісіңе кіреді,
Жемесең, түсіңе кіреді.
5. Бақыт шыбын сияқты:
Бірде гүлге қонса,
Бірде көңге қонады.

Бұл мақалдардың алдыңғы бөлігін түсіріп қолданса, жұмбаққа жақын келеді, кейде мақал-мәтел жинақтарында оларды түсіріп, қалдырып береді, бірақ мақал екендігін қолданысына қарай ажыратуға болады. Ал, үшінші топ шешуі жоқ жұмбақ іспетті, бірақ мақал орнына қолданылады. Мысалы:

Аузын ашса, өкпесі көрінеді.

Аузын ашса, өкпесі көрінеді.

Шешуі: / Есік пен от / /ақкөңіл адам туралы / т.б.

Бұл келтірілген мысалдардың барлығы да жұмбақ пен мақалдың жанраралық ұқсастығының дәлелі.

Мақал-Мәтелдер Мен Алғыс, Қарғыс Мәнді Сөздердің Өзара Байланысы

Кез келген мақал-мәтел жинақтарында алғыс, қарғыс, бата сөздер қатар келтіріліп отырады. Көптеген мақал-мәтелдердің алғыс, бата сөз түрінде келуі олардың табиғатының бір-біріне ұқсастығын байқатады. Алғыс сөздер де мақал-мәтелдер сияқты белгілі бір оқиғаның үстінде немесе тілек еткен сәтте айтылып, сипаттауға бағытталады. Басқаша, алғыстың өзінің айтылатын жері, уақыты, сәті болады. Бұл жағынан, олар мақал-мәтелдерге өте ұқсас болып келеді.

Алғысқа мағынасы жағынан қарама-қарсы, салттық-тілдік ғұрып ол – қарғыстың айтылуы. Қара ниетпен айтылып, өзгенің жанын жаралауға бағытталған сөз туралы деректің ауқымы өте шектеулі болып келеді. Әрине, қарғыстың да айтылатын жері, мезгілі, сәті, айтушысы болады. Зерттеуші ғалымдардың пікірінше, қарғысты айтушы адам өзін түрлі бәледен сақтандыру үшін айтуы да мүмкін. Мысалы, «Адам қарғаса, қарғасын, Құдай қарғамасын», «Өзіңді көрген өлсе, өлсін, Өкенді көрген өлмесін» т.б.

Сондай-ақ, бағытталған адамға тек қана жамандық тілеп, әсер етуін ниет ететін қарғыс мәтіндері де болады. Мәселен, «Кеткенінен келмесін, Жатқанынан тұрмасын», «Құлашыңды құрт жесін, Арқамойынды бит жесін» т.б.Қысқасы, қарғыстың айтылуындағы мақсат – сөз бен істің күдіретті күшіне сене, соған сүйене отырып, жан жарасын салу. Алғыстар сияқты, қарғыс та адамның болашағына, келер өміріне бағышталып, болжағандай болады.

Әрине, ішкі күйді, сезімді қарғыс арқылы жеткізу, білдіру үстінде өте сақ болған. Мысалы, жаман сөзді бірден айтпай: «Қарғыстың ең жаманы» деп барып, «Білме, Білгеннің тілін алма» немесе «Қарғыстың ең жаманы: Нан ұрсын» т.б. дейтін болған.

Мақал-мәтелдердің құрамында сондай-ақ, түс жору, тыйым салу мәнді сөздер көптеп кездеседі. Олардың құрамынан көне дүниетаным сілемдерін, нышандарын білдіретін қолданыстарды да кездестіруге болады. Мысалы:

«Қазақтың мақал-мәтелі» /1980 ж/ жинағынан

1. Күлме досыңа.

Келер басыңа.

2. Жаман деп бесікке күлме,

Тар деп есікке күлме,

Бесік-ұшар ұяң, есік алтын шыған.

3. Біреуге ор қазба.

Өзің түсерсін.

1. Негізгі тірек сөздер бойынша, мақалдарды тақырыптық топтарға бөлу. Мысалы, «Туған жер», «Адам, адамның қасиеті, белгілері», «Адам және оның ісі мен нәтижесі» тақырыптары. Әр тақырып белгілі бір мағыналас негізгі тірек сөздер бойынша топтастырылады. Мәселен, «Туған жер» тақырыбына «Туған жер», «Өз елің», «Әркімнің өз жері», «Әркімдікі өзіне», «Пәлен жерде» сияқты негізгі тірек сөздер арқылы келген мақалдар біріктірілген. Ал, мақалдардан мысал келтіретін болсақ, төмендегідей болып келеді.

I. 1) Туган жер

1.1. Туған жердің тауы ыстық.

1.2. Туған жердің тасы да ыстық.

1.3. Туған жердің торғайы да сүйкімді.

1.4. Туған жердің күні де ыстық, түні де ыстық.

1.5. Туған жердің жері де көрікті, елі де сүйікті.

1.6. Туған жердің күні де ыстық, күлі де ыстық.

1.7. Туған жердің жуасы да тәтті.

1.8. Туған жердің түтіні жылы.

Туған ананың күтімі жылы.

1.9. Туған жердің түйе жейтін жапырағы да дәрі,

Түйе аунайтын топырағы да дәрі.

- 1.10. **Туған жердің** торғайы,
Тұрымтайдай көрінер,
Құлыны тайдай көрінер,
Қыздары айдай көрінер.
1.11. Бақыр қазан қайнаса – бәріміздің бағымыз,
Туған жердің әр тасы, біздің алтын бағымыз.
1.12. **Туған жердің** жусаны жұпар.
1.13. **Туған жердің** түтіні күйесіз.
1.14. **Туған жердің** ауасы да шипа,
Туған жердің жуасы да тәтті.
1.15. **Туған жердің** тасы да таныс.
1.16. **Туған жердің** топырағы жұмсақ,
Ауасы шипа.
1.17. **Туған жердің** түтіні де тәтті.

2. Өз елің

- 2.1. Ел-елдің бәрі жақсы,
Өз елің бәрінен жақсы.
2.2. **Өз елім** - өлең төсегім.
2.3. **Өз үйім** - өлең төсегім,
Кең сарайдай боз үйім.
2.4. Жақсы да болса - **өз үйім**,
Жаман да болса - **өз үйім**,
Кең сарайдай боз үйім.
2.5. Қайран да **менің елім-ай**,
Сарыарқа салқын жерім-ай.
2.6. Шіркін **менің өз елім**,
Кең сарайдай боз үйім.
2.7. **Өз еліңнің** иті де қадірлі.
2.8. **Өз елінде** көртышқан да батыр

3. Әркімнің өз жері

- 3.1. **Әркімнің өз жері** – жұмақ.
3.2. **Әркімнің өз жері** – Мысыр шаһары.
3.3. **Әркімнің туған жері** – Мысыр шаһары.
3.4. **Әркімнің өз қолы** өзіне қарай бүкір.
3.5. **Әркім** тапқанын теке қояды.
3.6. **Әркім өз қозысын** қошқар қояды.
3.7. **Әркімнің өз малы өзіне** ыстық.
3.8. **Әркім қолдағы барын** қошқар қояды.
3.9. **Әр үйдің өз қонағы** бар.
3.10. **Әркімнің өз қолы-өзіне** иілер.
3.11. **Әркім** тапқанын тіке қояды.
3.12. **Әркімнің өзі** шыққан тауы биік болсын.
Әр шаһардың ұстасы өз пышағын мақтайды.
3.14. **Өз балаң /ұлын/ өзекке** тепсең де кетпейді /кетпес/,
Кісі баласы кісендесең де тұрмайды /тұрмас/.
3.15. **Өз ақылым ақыл-ақ, кісі ақылы шоқырақ.**
3.16. Тентек **өзін** дәу санайды,
Жантақ **өзін** бау санайды.

4. Әркімдікі өзіне

- 4.1. **Әркімдікі өзіне** ай көрінер көзіне.
4.2. **Әркімнің өз жейдесі етіне** жақын.
4.3. Мергеннің теке атқан жері **өзіне ыстық.**
4.4. **Өзіндікі өзіне** оттай ыстық көзіңе.
4.5. **Өзінікі өзіне** ай көрінер көзіне.
4.6. Тұлпардың **өз тұяғы өзіне** дәрі.

5. Пәлен жерде

- 5.1. **Бәлен жерде** бақыр бар,

Іздеп барсаң, мыс та жоқ.

5.2. **Бәлен жерде** алтын бар,

Іздеп барсаң, мыс та жоқ.

5.3. **Пәлен жерде** бәйге бар,

Барсаң бәдік те жоқ.

5.4. **Пәлен жерде** пайда бар,

Барсаң, бақыр да жоқ.

5.5. **Пәлен жерде** періште бар

Барсаң, сайтан да жоқ.

1. Негізгі тірек сөздердің құрамындағы сөздер алмасып келіп отырады. Мәселен, «**жақсы әйел**» деген тірек сөздегі «әйел» сөзінің орнына «жігіт», «адам», «қатын», «келін», «дос», «бала», «аға», «әке», «жұбай», «көрші», «ата» сияқты адамға қатысты сөздермен ғана емес, сондай-ақ , «сөз», «ат», «жер», «жұмыс», «лепес» т.б. осы тектес жансыз немесе адамға қатыс, адамға қатысты абстракт ұғымдарды білдіретін сөздермен де алмасып отырады. Мысалы: **жақсы әйел**

1. **Жақсы әйел** жаман еркекті би етеді,

Жаман әйел жақсы еркекті құл етеді.

2. **Жақсы әйел** ер көңілін көтереді,

Жаман әйел ер отын өшіреді.

3. **Жақсы әйел** жаман еркекті түзетеді,

Жаман әйел жақсы еркекті жүн етеді.

4. **Жақсы әйел** жаман еркекті түзетеді,

Жаман әйел жақсы еркекті жүдетеді.

5. **Жақсы қатын** жүн қарыз алады,

Жаман қатын су қарыз алады.т.б.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, қазақ мақал-мәтелдерін құрылымдық тұрғыдан жете зерттеу – қазақ паремиологиясының күрделі мәселелерін шешіп, дүние жүзілік паремиологиялық қордың құрылуына үлкен үлес қосары сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР

Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. М., «Наука»,1988. -236 стр.

Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки. М., «Наука», 1970. -240 стр.

Даль В.И. Пословицы и поговорки русского народа. М., 520 стр.

Бабалар сөзі: Жүз томдық (Т. 67). Астана: «Фолиант», 2011. - 464 бет

Бабалар сөзі: Жүз томдық (Т. 68). Астана: «Фолиант», 2011. – 400 бет

Бабалар сөзі: Жүз томдық (Т. 69). Астана: «Фолиант», 2011. – 440 бет